

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A HUN-REN BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2024 | 2. SZÁM
LXVI. ÉVFOLYAM

Csermelyi József
Gosztonyi János püspök hamis oklevele?

Fóti Miklós
A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században

Sz. Simon Éva
Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár

Gebei Sándor
A *Pragmatica Sanctio* törvényerőre emelése
az Erdélyi Fejedelemségben

Ana Biočić
Egyház és állam a 19. századi Horvátországban

Erős Vilmos
Mályusz Elemér szellemtörténeti 19. százada

Neuspiller Ferenc
Földgáz vagy szankciók?
Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, † OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2024-es évfolyam megjelenetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVI. évfolyam, 2024. 2. szám

TANULMÁNYOK

Csermelyi József Gosztonyi János püspök hamis oklevele?	189
Fóti Miklós A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században	201
Sz. Simon Éva Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül	221
Gebei Sándor A <i>Pragmatica Sanctio</i> törvényerőre emelése az Erdélyi Fejedelemségben	243
Ana Biočić Egyház és állam a 19. századi Horvátországban	261
Erős Vilmos Történelem és filozófia. Mályusz Elemér szellem- történeti 19. százada. Forrásközlés és interpretáció	273
Neuspiller Ferenc Földgáz vagy szankciók? Az olasz–szovjet kapcsolatok a kis hidegháború idején	293
MEGEMLEKEZÉS	
Kaposi Zoltán Orosz István (1935–2024)	315

EGY HATÁRVIDÉKI SZANDZSÁK SZÜLETÉSE – SZIGETVÁR
Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája
a szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül

SZ. SIMON ÉVA

THE BIRTH OF A BORDER SANCAK – SZIGETVÁR
The Logic of the Development of the Ottoman Civil
and Military Administration through the Example of the Donations
of the Szigetvár *Sancak*

The creation of a new Ottoman *sancak* is usually dated from the appointment of its first sancakbey. The reorganisation of the already existing civil and military administration of the area and the different, often complex steps in the establishment of the new *liva* have so far been little studied, leaving many questions unanswered. How, for example, can a *sancak* whose detailed surveys and summary register on military prebends has not yet been completed have its own military? Why did the Ottoman administration continue to exist in territories recaptured by Christians in the Long Turkish War? Why did some of the *sancaks* have several names at the same time? The massive amount of resources processed during the development of the 'Collection of Ottoman Defters' database has drawn attention to the governing the functions of the *kilic*, which were the basic, indivisible units of prebendal estates serving to supply the spahis, whom the provincial provincial army of the Ottoman Empire relied on. The investigation of this economic-financial-military units, which has yet to be precisely defined, has made it possible to clarify our knowledge and answer some questions. In the present study, based on case studies of the military in the borderland of the *sancak* of Szigetvár we highlight the most important trends in the early organisation of the provincial army, providing a new perspective on the process of the formation of a sanjak in Hungary.

Keywords: *sancak* of Szigetvár, civil administration, military administration, summary register on military prebends [timar defters], daybook registers on prebends [ruznamçe defters], *kilic*, redistribution of the hunting estates

Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. Ez a tanulmány az NKFIH – OTKA K 132475 és 132609 számú konzorciális projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása. II.) keretében valósult meg.

A Magyarország területén létrejött oszmán közigazgatási egységek (törökül *sancak*, arabul *liva*) történetét az elbeszélő források, az uralkodói rendeletek és a defterkiadások jóvoltából már többé-kevésbé ismerjük.¹ Egy-egy időmetszetből tisztában vagyunk kiterjedésükkel, a kebelükbe tartozó települések adóival és adózó népességükkel is.² Az egyes szandzsákok létrejöttének ideje, első bégeik kinevezése, vagy a területükön az első katonai kontingensek feltűnése azonban még mindig jócskán rejt magában meg nem fejtett elmentmondásokat. A szegedi vár elfoglalása előtt kinevezett első szegedi bég, Szülejmán esete,³ vagy a budai szandzsák első összeírását megelőzően a balkáni területek birtokadományozási naplójában feltűnő budai timár javadalombirtokosok⁴ bőven vetnek fel kérdéseket és további vizsgálatokat sürgetnek. Mivel az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépítését taglaló konkrét forrásaink nincsenek, ezért szükségét érzem, hogy összefoglaljam mindazt, amit az „Oszmán összeírások gyűjteménye” című adatbázis⁵ fejlesztése során eddig a tömegesen vizsgált birtoklástörténeti forrásokból a szandzsákok szervezésére vonatkozóan megértettem.

Az ilyesfajta vizsgálatra az általam feldolgozott szigetvári szandzsák története szolgáltatja a legjobb terepet. Ez a *liva* azon ritka kivétel a magyarországi oszmán közigazgatási egységek között, amelynek forrásai segítségével nemcsak a várvédők és a könnyűlovas csapat pontos létszámát tudjuk meghatározni akár több időpontban is, hanem a szpáhi katonaság felállításának egyes szakaszait, a hadseregszervezés módszereit, a közigazgatás átszervezésének lépéseit is tanulmányozhatjuk. Ugyanakkor ezek a források betekintést engednek a területfoglalás, hódoltatás „békebeli” eszköztárába is. Mindezt annak ellenére mondhatjuk, hogy a *liva* forrásadottságai valójában rosszak. Az összeírás-

- 1 Kevésbé ismert és feltárt az 1543 körül keletkezett, első *liva*-listában szereplő odzsaklik-jellegű szandzsákok története, és a korábban Szapolyai János királyságához számított partiumi és dunántúli szandzsákok keletkezéstörténete. Ezek szervezésének kérdéseit még alig vizsgálta történetíróink. Az első listán szereplő szandzsákok nevét krónikák alapján először Káldy-Nagy Gyula publikálta, majd Dávid Géza már levéltári dokumentummal is alátámasztotta. Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Bp., 1977. (Pest Megye Múltjából 3) 7.; Dávid Géza: *A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században. Keletkutatás* (1991) 1. sz. [Tavaszi] 49–50. 4. j. Az „Erdélyi vilájet” jegyzéke [Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı, Osmanlı Arşivi (= BOA) Bab-ı Asafî, Ruus Kalemî Defterleri (= A.RSK.d) 1542. 71–80.] kiadásban vált ismertté. Feridun M. Emecen – İlhan Şahin: *Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957–958 (1550–1551) Tarihlî Sancak Tevcih Defteri. I. Belgeler* 19 (1998) 23. sz. 63–64.
- 2 A Magyarországra vonatkozó szandzsákösszeírásokra, az egyes források kiadására és a magyar defterológia fejlődésére lásd Sz. Simon Éva: *Tematikus segédlet a budai vilájet Magyarország területére eső szandzsákjainak 16. századi adó- és birtokösszeírásaihoz*. (https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz). (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.); Sz. Simon Éva: *Hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 14–30.
- 3 Szeged elfoglalását 1543-ra teszi szakirodalmunk. A titeli vár védői közé azonban már 1542. február 11-én a szegedi bégnek titulált Szülejmán terjesztette fel kinevezésre az újoncokat. A szandzsák ekkor már hivatalosan fennállt. Hegyi Klára: *A török hódoltság várai és várkatonasága. I–III*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak) 421. Legújabbban lásd Fóti Miklós: *Szeged 16. századi szandzsákbégjei. Aetas* 38 (2023) 4. sz. 5–29.
- 4 A budai szandzsák első timár-birtokosainak nevét három 1542. szeptember 9-én készült rúznámcsbe bejegyzésből ismerjük. A szandzsák első timárjegyzéke – amely rögzíti a területen a magyar településekből kialakított javadalombirtokokat – csak az 1546. évi szandzsákösszeírást követően készült el. Dávid Géza: *A budai szandzsák első timár-birtokosai. Keletkutatás* (1995) 2. sz. [Ősz] 111–114.
- 5 <https://adatbazisonline.mnl.gov.hu/adatbazis/oszman>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.)

sainak csak töredéke maradt fenn: három szandzsákösszeírásából csak egy, három timár deftere közül egy teljes és egy töredékes, továbbá a várkatonaság létszámát tartalmazó egyéb forrásai is hiányosak. A meglévő defterek azonban olyan adatokat tartalmaznak, amelyek másutt nem feltárható összefüggésekre engednek rávilágítani. A magyarországi timárbirtokos szpáhik birtokcseréit őrző dokumentumok egyik korai példánya éppen a szigetvári szandzsák szervezése körüli időből, 1568-ból áll a rendelkezésünkre. Ez a timár rúznámcsének⁶ nevezett, a későbbiekben gyakran akár éveken keresztül hiánytalanul rendelkezésre álló deftertípus a birtoklástörténet és a javadalombirtokos haderő vizsgálatának nélkülözhetetlen forrása, ám a korábban alakult livák létrehozásának időszakából még szinte teljesen hiányzik.⁷ Ez a napló betekintést enged az első szigetvári timár defter elkészítése előtti állapotokba. Jelen tanulmányomban ennek a forrásnak a felhasználásával kísérlem meg bemutatni a szigetvári szandzsák szervezésének és felállításának lépéseit, és próbálok általános elveket megállapítani a polgári és katonai igazgatás működésére vonatkozóan.

Az előzmények és a következmények: a Délnyugat–Dunántúl az oszmán közigazgatásban

Nagy Szulejmán (1520–1566) utolsó hadjárata során elfoglalta a dunántúli magyar védelem kulcsát, Sziget várát. Ezzel nemcsak a Habsburg–magyar hadvezetés számára támasztott új kihívásokat, hanem az addigi oszmán közigazgatás átszervezését is szükségessé tette. A Dél-Dunántúlt ekkoriban a mohácsi szandzsák uralta. 1543-as létrehozása óta már nem először próbálkoztak az átszervezésével. Északi területeinek – Simontornya (1546) és Koppány (1550) – leválasztása után már 1552-ben történt egy kísérlet a királysági határvidékének önálló szandzsák(ok)ká szervezésére.⁸ Ekkor pénzügyi és stratégiai okokra hivatkozva a budai beglerbég javaslatára elválasztották Mohácstól Görösgal szandzsákját, amelyet alkalmasnak tartottak már arra, hogy előretolt bástyaként Szigetvár és Kaposvár, valamint Kanizsa magyar várak közé ékelődve hathatós erőt képviseljen. Központja, Görösgal vára az egykori Somogy vármegyében feküdt a Szigetvártól nyugat felé tartó ország-

6 Elnevezése a perzsa *rûz*, azaz nap, *nâme'*, azaz defter jelentésű szavak és a *-çe* kicsinyítő képző összetételéből ered. Míg a szandzsákösszeírásokban regisztrált, javadalomba adható településeknek a felmérést követő javadalombirtokokba (*dirlikekbe*) osztását a timár defterek rögzítették, addig a birtokok tulajdonosváltkozásait a timár rúznámcsékba jegyezték fel.

7 A kezdeti időszakra vonatkozóan ezek a források alig állnak rendelkezésünkre. A budai vilájet szandzsákjait tartalmazó eddig ismert első rúznámcsé Bécsben található. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Orientalische Handschriften der ehemaligen Konsularakademie in Wien (= Krafft) 284. A napló 1553. április 15-től 1559. június 5-ig terjedő időszakra szolgáltat adatokat. Ezzel megközelítőleg párhuzamos bejegyzéseket őriz a BOA Timar-Zeamet Ruznamçe Defteri (= DFE RZ.d) 11. jelzetű jegyzék. Többévnyi szünet után ezt követi az 1568. június végétől 1569 májusáig tartó birtokcseréket tartalmazó, most vizsgálandó BOA DFE RZ.d 25. számú forrás. A magyarországi rúznámcsék sorozataira lásd https://mnl.gov.hu/mnl/ol/leveltari_segedlet_oszman_osszeirasokhoz. (Legutóbbi megtekintés: 2023. október 24.)

8 Részletesen lásd Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: *Zalai Múzeum*. 4. Szerk. Vándor László. Zalaegerszeg, 1992. 55–56.

út mellett. Az újdonsült közigazgatási egység a tervek szerint nem a frissen meghódoltított területekből, hanem a mohácsi szandzsák már fennálló siklói, görögali, sellyei és vaskaszentmártoni náhijéből jött volna létre 1552-ben.⁹ A már korábban is bizonyos önállóságot élvező Siklós¹⁰ területének Göröggalhoz csatolása kérdésében azonban a Porta szabad kezet hagyott az új *liva* szandzsákbégjének, így az elkészült szandzsákösszeírások szerint a mohácsi és a görögali *liva* közös határának legdélebbi pontja végül nem a siklói náhije keleti peremén, hanem a nyugatin, Cún–Lanka–Szaporca Baranya vármegyei falvanknál érintette a Drávát¹¹ (lásd a térképet). Innen északnak indulva a Dráva, az Okor és a Fekete-víz mocsárvidéke, majd Szigetvár mellett, a várat körülölelő Almás-patak folyása mentén haladt egészen a Kapos folyóig, magába foglalva a Dráva vízgyűjtőjének lápos, vizenyős területét, amelyet a határvonal keleten gondosan elválasztott a mohácsi szandzsák fennhatósága alatt maradt baranyai és zselici dombvidéktől, északon pedig a Kaposról északra kialakított koppányi szandzsáktól. A görögali *liva* legészakibb pontja Nagybajom volt, míg nyugaton egészen a kanizsai vár uradalmáig ért. Délen a határponttól éppen a későbbiekben stratégiai szerepet kapó Barcsig közvetlenül a Dráva partján, majd onnét északnyugatnak fordulva Szentán keresztül Kanizsának vette az irányt.¹² A nyugati határ a királyság felé nyitott volt. Itt a frissen hódoló területekből 1553 és 1555 között egyre több náhijecsírát (kanizsai, babócsai, berzencei, csákányi, vízvári) hoztak létre, majd pedig Babócsa elfoglalása után, 1555-ben egy nagyon rövid életű, önálló szandzsákot is megpróbáltak kialakítani.¹³ Az intenzív terjeszkedésnek a Szigetvár elleni 1556. évi sikertelen hadjárat vetett véget.

A görögali *liva* haderejét az egyetlen, mintegy 200 fős legénységgel ellátott Göröggal vára és az azt támogató siklói katonaság, valamint a szűkös forrásadottságok miatt csak becsülhető, mintegy 30 fős tartományi könnyűlovas haderő jelentette.¹⁴ A leválasztás 1552-ben még elhamarkodott döntésnek bizonyult. Négy évvel később maguk a törökök pusztították el végleg a több oldalról fenyegetett, stratégiai ponton álló Göröggal erőssé-

- 9 A náhijék leválasztására a mohácsi szandzsákról 1552. február 22-én került sor. Első bégjévé a korábbi siklói béget, Musztafát tették, majd néhány nappal később Esztergom bégjére, Derjára ruházták. Összeírása még 1552-ben elkészült. 1554 tavaszán a már felmért szandzsák frissen elfoglalt és javadalomba kiosztott határvidékét az új csákányi náhijéhez sorolták. Dávid Géza – Fodor Pál: „Az ország ügye mindenképp előtt való”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552)*. Bp., 2005. (História Könyvtár. Okmánytárak 1) 260., 335–336.; BOA Tapu Tahrir Defteri (= TT.d) 646.; ÖStA Krafft 284. fol. 101.
- 10 BOA A.RSK.d 1452. 32. Siklós Perényi Péter birtoka volt 1541 előtt. 1552 első felében már önálló szandzsákként írnak róla a mühimme defterek. Dávid–Fodor: *Az ország ügye*, 260., 335–336., 523.
- 11 A nevezett települések közül kettő, Cún és Szaporca ma is élő, míg Lanka elnéptelenedett hely.
- 12 BOA TT.d 443., 646.; <http://vpf.vizugy.hu/reg/ddvizig/doc/H-0%20Atnezetes%20helyszinrajz.pdf>. (A leltetés ideje: 2023. október 24.)
- 13 Az 1555-ben rövid időre szandzsákközponttá tett Babócsának az első bégje a mohácsi bég öccse, Ahmed lett. A közigazgatási egység szandzsákösszeírása soha nem készült el. Dávid Géza: *Szigetvár 16. századi bégjei*. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történet-szerkesztés konferencia előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulóján*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993. 185. 87. j.; BOA Kamil Kepeci (= KK.d) 214. 5.; BOA Mühimme Defteri (= MD) 2. 367., 497.
- 14 1553-ban 169 zsoldos (fárisz, azab, martalóc), valamint bizonytalan számú müsztafiz, illetve a timáros szpáhik alkották a védelmet. Számuk összesen meghaladta a 230 főt. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1270.; ÖStA Krafft 284.

gét az új központtá emelt Babócsával együtt.¹⁵ A két *liva* önálló működése azonban már korábban, a szakirodalom szerint 1555-ben megszakadt. A források ettől az évtől kezdve az önálló görögali közigazgatási egység létre, illetve megszűnésére vonatkozóan zavarba ejtően kuszává válnak. Egészen 1565-ig vegyesen találkozzunk bennük a mohácsi szandzsák görögali náhijével éppúgy, mint a görögali szandzsák kinevezett tisztviselőivel, vagy a livához tartozó náhijékkal.¹⁶

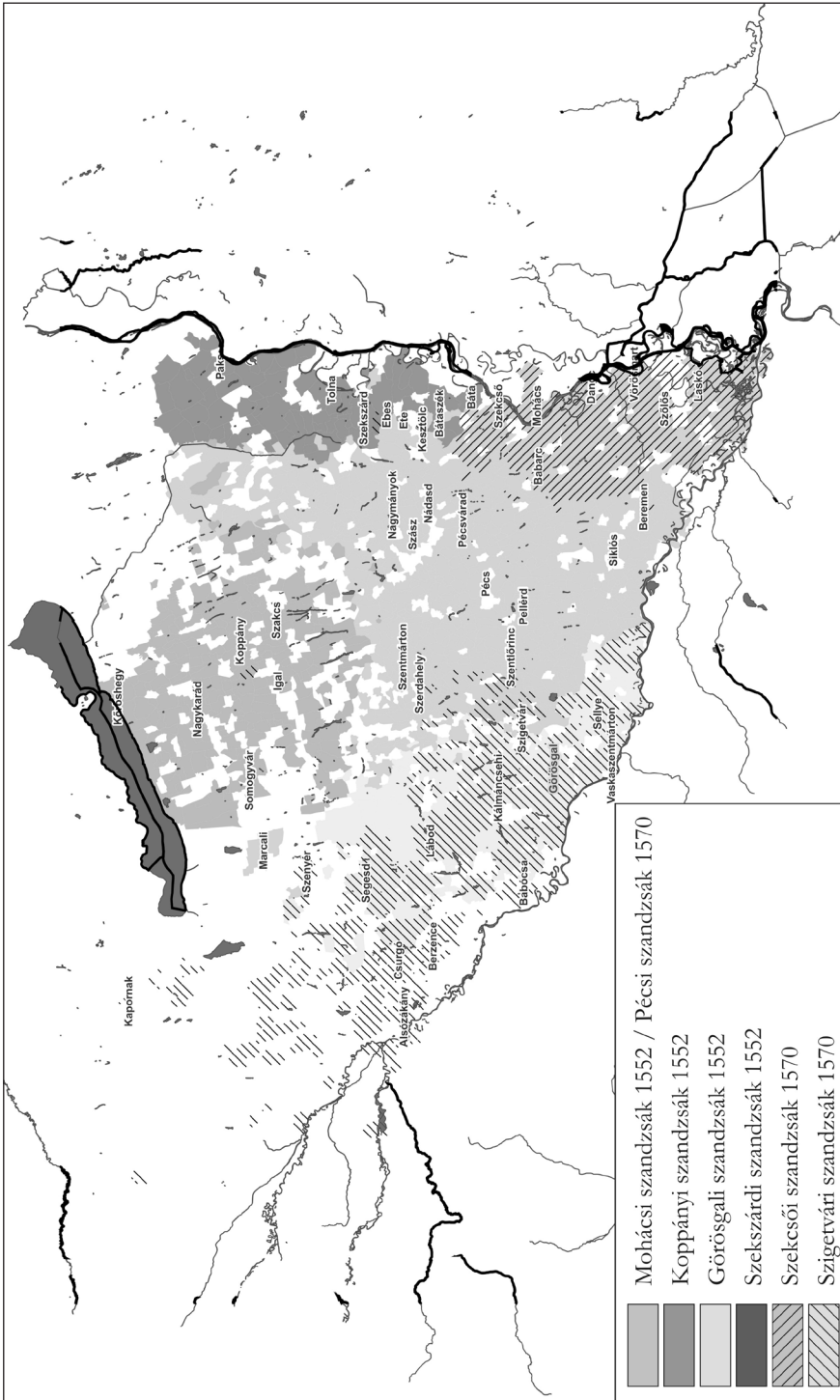
1566-ban Szigetvár elestével a hódoltság határának nyugat felé tolódása újra aktuálissá tette a Dél-Dunántúlon ekkorra már ismét szinte egyeduralgó mohácsi szandzsák átszervezését. Az anyaszandzsák keleti területeiből már korábban, 1561-től megkezdték a szekszárdi Duna-szakasztól délre fekvő szekcsői szandzsák folyamatos leválasztását,¹⁷ 1566-ban ezt követte a pécsi, míg a Magyar Királyságra néző nyugati oldalából a szigetvári livák létrehozása. A két új szandzsák első összeírása majd csak 1569-ben készül el.¹⁸ Az újonnan felvett defter alapján a megszülető szigetvári közigazgatási egység keleti-északi határait szinte az 1552. évi görögali határok átmásolásával vonták meg, csupán a frissen elfoglalt Szigetvár és környéke okozott némi kitüremkedést (lásd a térképen). Nyugati irányban viszont erre az időre a tölcsérsékként a Magyar Királyságra nyíló terület már jócskán

15 „Az igaz hír ez, hogy Babólcsjára jüt volt Dervis bék, és az attyaffiát Amhat béket ki vite, és a várat meg tyütötá[!] és pusztán hatta.” 1556-ban a várat a törökök felgyújtották és elhagyták, a babócsai szandzsákcsíra is elhalt. Dervis mohácsi bég ugyanekkor kiürítette a sellyei és a szentlőrinci kastélyokat is. 1558 nyarán a várak hadinépe ismét felbukkan a forrásokban: a babócsai vár lovas csapata, 43 fő árpaellátmányban részesült, 1559-ben Szekcső, Göröggal, Sellye és Babócsa lovasai újabb 2676 kile árpát kaptak. 1559-ben a törökök megpróbálták újjáépíteni a várakat, de a szigetiek a várárkok betemetésével használhatatlanná tették őket. Ezt követően az oszmán védelmi vonal ideiglenesen keletre húzódtott, Szekcső, Mohács és Baranyavár megerősítésével a Duna partjára helyeződött át, ahol 1561-től felállították a szekcsői szandzsákokat. Perneszi Farkas Nádasdy Tamásnak. Korotna, 1556. szeptember 16. Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Országos Levéltár (= OL) Archivum familiae Nádasdi (= E 185) No. 9. Idézi Szatlóczi Gábor: *Csurgó vára és városa a 16. század közepén*. Csurgó, 2022. 125. (355. j.); *Budai török számadáskönyvek*. Közli Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula. Bp., 1962. 315., 508.; Szakály Ferenc: *Egy végvári kapitány hétköznapijai*. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival 1556–1561. In: *Somogy megye Múltjából. Levéltári Évkönyv*. 18. Szerk. Farkas Béla. Kaposvár, 1987. 91., 110. [20., 82., 83. regezsza]; Timár György: *Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565*. Pécs, 1989. 240.

16 A görögali szandzsák további létezésére utal az 1557. évi dzsizje defter, több 965. évre (1557–1558) vonatkozó rúznámce bejegyzés, majd pedig 1565-ből a szultáni tanács egyik rendelete. Sudár Balázs: „Görögál ostroma” 1555-ben és a hódoltsági epikus költészet. *Hadtörténelmi Közlemények* 115 (2002) 355.; Österreichische Nationalbibliothek (= ÖNB) Codices Mixti (= Mxt) 529. fol. 103.; ÖStA Krafft 284. 321., 394., 425.; BOA DFE RZ.d 11. 586., 629.; Dávid Géza – Fodor Pál: „Ez az ügy fölöttébb fontos”. *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Bp., 2009. (História Könyvtár. Okmánytárak 6) 273.

17 Az előzményekre lásd a 15. jegyzetet. Első szandzsákösszeírása már 1564-ben elkészült, egy kötetben a mohácsi szandzsák jegyzékével. A defter fennmaradt példányán II. Szelim tuğrája áll, ami bizonytalanná teszi érvénybe lépésének dátumát. Nem zárható ki, hogy egyes részei csak 1567-től léptek hatályba, csak akkor váltották le vele a korábbi, 1552. évi felmérést. E mellett szól az, hogy a mohácsi szandzsák 1565/66-ra datálható dzsizje defterei még a korábbi összeírás alapján készültek. A szekcsői *liva* adatai viszont arra utalnak, hogy ezen a területen már 1564-től érvénybe lépett az új jegyzék. Det Kongelige Bibliothek [Kopenhága] (= DKBK) Cod. Turc. Rot. V. 303–351.; ÖNB Mxt 606.

18 BOA TT.d 1012.

A Dél-Dunántúli oszmán közigazgatása 1552-ben és 1570-ben

megnőtt. A Dráva menti határszakasz magában foglalva Csurgó környékét, már egészen a Muráig, Légrádig nyúlt, a nyugati határ pedig elérte a Kanizsa patakat.¹⁹

A hajdani göröggalihoz képest így kitelebélyesedett szandzsák hadereje is jelentősen megnövekedett. Az erre az időre már hat, szinte kivétel nélkül újonnan szerzett oszmán várban – Siklós (1543), Szigetvár (1566), az újra török kézre került Babócsa (1566), Berzence (1566), Barcs (1567), Segesd (1570) – szolgáló várvédő zsoldosok száma mintegy közel tízszerese volt már a másfél évtizeddel korábbiak: 1570 körül meghaladta a 2000 főt.²⁰

A várvédők és a szpáhik száma 1570-ben a szigetvári és a pécsi szandzsákban²¹

	Szigetvári <i>liva</i>	Pécsi <i>liva</i> (mohácsi utódzsandzsák)
Müsztahfiz	386+?	214
Fárisz	605	262
Topcsi	63+?	45
Azab	550	155
Martalóc	353	85
Szpáhi	74+?	121

Az 1570-ben már a szandzsákbég irányítása alá rendelt elit várvédő gyalogosok (műsztahfizok), a folyami szolgálatot is ellátó gyalogok (azabok), a portyázások során is bevetett lovasok (fáriszok), a tüzérek (topcsik), a martalócok, valamint az őket kiegészítő, az új *liva* alá rendelt tartományi javadalombirtokos haderő (timár- és ziámetbirtokos szpáhik) a hozzájuk tartozó vértésekkel, továbbá a területen mozgó várakozási állományban lévő, hadra mindig kész mázulok, és a szandzsákbég kíséretének elsődleges feladata a Stájerországgal és Kanizsával szembeni határszakasz védelme, a további terjeszkedés biztosítása és a portyázó haderő összevonása szempontjából fontos Dráván túli területekkel való összeköttetés megteremtése lett. Az újonnan levált szigetvári területen a mohácsi/pécsi utódzsandzsákhoz képest nagyobb létszámban állomásoztak lovasok (portyázás) és azabok (vízparti szolgálat), amit a térség határvidék jellege és eltérő földrajzi viszonyai indokoltak. Ugyanez támasztja alá a *liva* leválasztásának hadászati szükségességét is. Az új szandzsák ennek ellenére közösen alkotott védelmi rendszert (kvázi végvidéket) a pécsi és a koppányi szandzsák haderejével. 1570-ben együttesen 2500 várkatona szolgált a körzetben.²² Ezzel az oszmán haderővel szemben a kanizsai végvidék (Kanizsa, Komár, Légrád,

19 Mivel a szigetvári szandzsák 1569. évi szandzsákösszeírása hiányzik, a térkép és az elemzés a szandzsákösszeírás adatait felhasználó 1570. évi timár-jegyzék alapján készült. BOA TT.d 503.

20 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1332. A hat vár legénysége (műsztahfizok, azabok, topcsik, martalócok) meghaladta a 2000 főt. Vö. *Magyarországi török kincstári defterek*. I–II. Ford. Lászlófalvi Velics Antal, s. a. r. Kammerer Ernő. Bp., 1886–1900. II. (1540–1639) 387–388. [1937 fő.]

21 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1251–1332. Siklós katonaságát (114 műsztahfiz, 20 topcsi, 79 azab), mivel 1570-ben még valószínűleg nem Szigetvárhoz tartozott, egyik adatsorba sem számítottam bele.

22 Hegyi: *A török hódoltság várai*, I. 106–107.

Kéthely, Zalavár, Kapornak, Pölöske, Csákány, Szemenye és a Kanizsa környéki kisebb várak) 1576-ra mintegy 2400 lovas és gyalogos katonát állított ki.²³ Az 1570-es évekre a két szemben álló fél között kialakult viszonylagos katonai egyensúlyt oszmán oldalon jelentős átszervezés előzte meg.

A kezdetek: az „anyaszandzsák” árnyékában

Szigetvár bevétele (1566. szeptember 7.) után az új szandzsák élére pár nap elteltével, 1566. szeptember 12-én nevezték ki az első szandzsákbéget, Iszkendert (1566–1570?), aki frissen pozícióba kerülő helyi ember, a dél-dunántúli terület szpáhi katonaságának egyik korábbi vezetője, alajbéje (*miralaj*) volt.²⁴ Ezzel hivatalosan létrejött az új *liva*. Nincs okunk kételkedni abban, hogy a budai kincstárból fizetett tartományi várvédő katonaság egységein (műsztafhizok, fáriszok, azabok és martalócok) kívül – akik a vár bevétele után szinte azonnal elfoglalták a nekik kijelölt erősségeket²⁵ – ettől az időponttól megkezdődött a tartományi könnyűlovasság, a timár- és ziámetbirtokos szpáhik Szigetvár alá sorolása is. Ezt támasztják alá a szigetvári szandzsákot elsőként említő birtokcserenapló (rúznám-cse) bejegyzései is. Az 1568 júniusától 1569 májusáig tartó időszakot magában foglaló napló már olyan szigetvári szpáhik cseréjéről szól, akiket az első naplóbejegyzés előtt neveztek ki. A terület szpáhiállományára vonatkozóan azonban ezt az időszakot megelőző pontos kinevezési adatok nem állnak a rendelkezésünkre. A legelső javadalombirtokosok személyét tehát nem ismerjük. A fennmaradt adatok ennek ellenére nagyon fontos körülményre világítanak rá: a szigetvári szandzsákban szolgáló tartományi könnyűlovások első ismert csoportjába tartozók – a bevezetésben idézett budai példához hasonlóan – még az első szigetvári timár defter elkészítése (1570) előtt kapták kinevezésüket. A jelenség tehát nem volt egyedi. Ebből egyértelműen az következik, hogy a timárjegyzék elkészítése nem volt szigorú előfeltétele a javadalmak kiutalásának. Bár a forrásadottságok nagyon szűkösek, a budai és szigetvári példákon kívül továbbiakat is találhatunk. Az 1555-ben felállított rövid életű babócsai szandzsáknak soha nem készült el a szandzsák-összeírása, ebből következően timárjegyzéke sem lehetett. 1555 novemberében és decemberében mégis a babócsai *liva* alá rendelt szpáhikra és timárra ültetett várkatonákra bukanunk a birtokkiutalások között.²⁶ A helyzet fordítva is érvényes volt. Ezt mutatják

23 Pálffy Géza: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. *Hadtörténelmi Közlemények* 108 (1995) 149–150. Tekintettel a beálló hivatalos békeidőszakra (1568–1593), a szemben álló várak legénysége ez után a kezdeti, magas létszám után a továbbiakban a század végéig már folyamatosan csökkent. A bő két évtized alatt a visszaesés mintegy félezer fős volt mindkét oldal várhalózatában. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1292–1332; Pálffy: *A magyarországi és délvidéki*, 168–174.

24 Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 159. A feltehetően görösgalról induló Iszkender 1564 elején mint pécsi, az 1564-es szandzsákösszeírásban mint mohácsi, 1566-ban pedig már mint szekesdi alajbég szerepel a forrásokban. ÖStA Krafft 284. 359.; BOA KK.d 74. 102.; DKBK Cod. Turc. Rot. V. 327. 336.; BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 563. 54.

25 1567-ben már szultáni parancs rendelkezett egy részüknek Dzsánfedába helyezéséről. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1293.

26 ÖStA Krafft 284. 287., 294., 296.

a görögali szandzsák felosztása utáni időből való görögali szandzsákhoz tartozó birtokkiutalások.²⁷ Néhány évtizeddel későbből való egy másik fontos eset. A hosszú török háború első szakaszában az oszmánok elvesztették a budai vilájet három északi szandzsákjának, a fülekiné, a nógrádinak és a szécsényinek a várait és a területét. A livák működése ezzel gyakorlatilag megszakadt. Az 1591-ben elkészített szandzsákösszeíráshoz tartozó timárjegyzék alapján kiosztott javadalombirtokok azonban 1593/94 után is érvényben maradtak.²⁸ Ezeknek a szabálytalannak látszó (timárjegyzék nélküli, illetve megszünt szandzsákhoz tartozó) birtokkiutalásoknak a logikájára a mohácsi szandzsák utódszandzsákjainak konkrét példái világítanak rá.

A szigetvári szpáhiakat név szerint először az 1568. szeptember 12-én (976.Ra.20) kelt rúznámcsbe bejegyzések említik, amelyek részletességüknél fogva már jó lehetőséget biztosítanak általános következtetések levonására is. A naplóbejegyzések, ahogy általában, ebben az esetben is pontosan megnevezik azt a közigazgatási egységet (nájhiét és szandzsákot: *nahiye-i [...] der liva-i...*), ahol az éppen szóban forgó birtok feküdt. A forrásban elsőként Ferhád bin Üvejsz Szolnokról érkezett mázul nevével találkozunk, aki egy szigetvári szandzsákhoz tartozó határszéli birtokon váltja a magasabb jövedelme érvényesítése reményében javadalmáról lemondott (*feragat*)²⁹ Júszuf bin Mehmed szpáhit. Ugyanekkor kapott javadalombirtokot Mehmed babócsai azab rejsz, aki Alit váltotta, Kurd Boszna szigetvári fárisz, aki Kejván bin Abdullah helyére került, és Diváne Haszan siklósi fárisz is.³⁰ Mindannyian szigetvári szpáhiak lettek abban az értelemben, ahogyan éppen leköszönő elődeik is már azok voltak: mindegyikük a szigetvári szandzsák alá sorolt kanizsai náhijében kapott javadalmat. Ha a szigetvári szandzsák későbbi bejegyzéseit is megvizsgáljuk, ugyanebbe a sorba illeszkedik még néhány további adat. Az 1568-ban Szolnokról érkezett Ferhád bin Üvejsz története a következő év májusában folytatódott. Gyorsan lemondott határ menti birtokáról, amelyet két kezdő szpáhi, a babócsai fáriszból előlépett Diváne Musztafa és a pécsi fárisz, Habib bin Iszmail kapott meg. Pár hónappal később Redzseb bin Mahmúd szigetvári fárisz Diváne Mehmedet váltotta le a kanizsai vár tartományához tartozó falvak birtokában.³¹ Őket is egyértelműen a szigetvári szandzsák kezdő szpáhiállományához sorolhatjuk. Ez a néhány bejegyzés is elegendő ahhoz, hogy megfigyelhessünk bizonyos törvényszerűségeket.

A megnevezett személyek életpályája megegyezik abban, hogy Szigetvár bevételét követően mindegyikük közvetlenül a határszélen szolgált. Kanizsa magyar várától nyugatra a Magyar Királyságban szereztek birtokot, amelyet 1566 után a keresztény kézben lévő végvárról elnevezett kanizsai náhije alá adminisztráltak. A szigetvári szandzsák megalakulását követően tehát mindannyian annak legnyugatabbra fekvő, ekkor még csak csírájában létező kanizsai kerületében bírták javadalmukat. Ez a náhije – annak ellenére, hogy 1555-ben már a görögali szandzsák katonasága is kapott itt birtokokat –, az utolsó,

27 Lásd 16. j.

28 Hegyi Klára: *A füleki szandzsák*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 87.

29 Fodor Pál: Egy különös oszmán intézmény: a „lemondás” (*feragat*). *Keletkutatás* (2021) 1. sz. [Tavaszi] 27–38.

30 BOA DFE RZ.d 25. 368–370.

31 Uo. 415., 421.

az az érvényben lévő 1564-es szandzsákösszeírásban³² még nem szerepelt, azaz hivatalosan nem létezett. Az általa felölelt terület felmérése még nem történt meg, új szandzsákösszeírást még nem készítettek róla. A javadalombirtokokat alkotó településeknek az 1568/69-es birtokcserejegyzékben ezért soha nincs is megadva önálló jövedelme – hiszen ez az adat nem állt még rendelkezésre –, csupán a belőlük létrehozott birtok jövedelmét határozták meg becsértéken (*ber vech-i tahmin*).³³ Az ilyen náhijéket Hegyi Klára egy korábbi cikkében fantomnáhijének nevezte.³⁴

A kanizsai náhije Mura folyótól északra és a Kanizsa pataktól nyugatra lokalizálható területéhez hasonló területi szerveződés nyomait fedezhetjük fel Diváne Hüszejn szekcsői aga birtokcseréje során. Az ő új, szintén becsértéken meghatározott településekből álló birtoka részben a Zrínyiek kezén lévő Muraközben feküdt, és az 1564-ben készült jegyzékben még szintén nem szereplő berzencei náhijéhez írták össze a szigetvári szandzsák alatt.³⁵ Mivel a területről csupán ez az egy adat áll rendelkezésre, ezért nem állítható biztosan, hogy a Muraközt kezdetben mindig Berzencéhez sorolták volna, de a szigetvári szandzsák közigazgatási fejlődése szempontjából az eset említése mégis fontos.³⁶

A közvetlen határszélről beljebb lépve a hódoltság felé, a következő zóna az 1566-os hadjárat után nyugat felé tolódott oszmán és a magyar határvárak között fekvő terület. Ezt a sávot 1564-ben még nem tudták mindenütt egyforma részletességgel összeírni. Bizonyos részei csupán névlegesen, adózók nélkül kerültek feljegyzésre, mások egészen kimaradtak még a jegyzékből. A területen fekvő defteren kívüli (*haric ez-defter*) helyeket 1568-ban már szintén a szigetvári szandzsákhoz sorolták. Az egyetlen példa rögtön az első ismert birtokcserék sorában található. 1568. szeptember 12-én Iszkender szigetvári bég Kanizsától keletre fekvő, Csurgó környéki településeiből álló birtokát Naszúh bin Abdullah szigetvári fárisz kapta meg.³⁷ A bég birtokának felosztása során ebben az esetben a hódolatlan, királysági régióval megegyező státusú helyekből létrehozott javadalmat az 1555-ben egyszer már használt, majd elhalt, aztán 1565-től újra tervezett, de végül csak nagyon rövid ideig (1566–1569?) fennálló új csurgói náhijecsírához írták össze.³⁸

32 DKBK Cod. Turc. Rot. V. Ezt az összeírást 1564-ben kezdték el, de a mohácsi szandzsákra vonatkozó részét feltételezhető, hogy csak 1567-ben hitelesítették (lásd 17. jegyzet). Szigetvár még nem szerepelt a jegyzékben közigazgatási egységként. A mohácsi liva területe ekkor még két pénzügyi és bírósági kerületre (kazára) oszlott, a siklósira és a pécsire.

33 A szigetvári szandzsákban ezek a helyek jobbra a hadjárat áldozataiként felégetett (*combusta*) települések voltak. Az a korábbi megállapításom, hogy a becsült adóval kiosztott települések minden esetben felégetett helységek lennének, nem állja meg a helyét. Sz. Simon: *Hódoltságon kívüli*, 100–101. A *ber vech-i tahmin* formula alkalmazásának oka, hogy a javadalomba adott település összeírására még nem került sor.

34 Hegyi Klára: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1993. 103–111.

35 BOA DFE RZ.d 25. 419.

36 Az 1555-ös birtokkiutalások említik a görögali szandzsák berzencei náhijéjét is, amely ekkor még somogyi területeket foglalt magában. ÖStA Krafft 284. 291.

37 BOA DFE RZ.d 25. 371.

38 Csurgó a már az 1550-es évektől kezdve használt stájerországi portyaútvonalon feküdt. Legkorábbi általam ismert náhijekénti szerepeltetése egy 1555. november 24-i rúznámcse bejegyzésben található, amikor Mehmed bin Musztafa szpáhinak három hódolatlan falut adományoztak 5000 akcse becsértéken. ÖStA Krafft 284. 286. Más forrásban eddigi ismereteim szerint nem szerepeltetik.

A Magyar Királyságban fekvő kanizsai, berzencei és csurgói náhijék (újboldi) kialakításával párhuzamosan a hódoltság területén a – közigazgatásban elvileg már Moháctól a szigetvári szandzsákhhoz csatolt, a szandzsákközponthoz közelebb, jobban adóztatható területen fekvő – görögali és segesdi náhijékhez összeírt birtokok élén is történtek változások.³⁹ Ezek katonaságát azonban mégsem vezették át az új szigetvári *liva* alá. Ilyen volt például magának Görögál városának Ali bin Rüsztemtől a korábban Fehérváron szolgált Ferhád Diváne kezére jutása. A birtokcsere adminisztrációja során a szigetvári szandzsákban ekkor már elviekben náhijekközpont szerepében álló Görögál városát még a mohácsi szandzsákhhoz tartozóként jegyezték fel.⁴⁰ Ugyanígy nem Szigetvárhoz, hanem Mohácshoz adminisztrálták két alkalommal is a Malkocs szpáhi kezén 1568. november 15-én megerősített, majd 1569. június 20-án újonnan Musztafa bin Haszan hatvani fárisz kezére adott falvakat, melyek a Kanizsa várától délkeletre fekvő Segesd náhijéhez tartoztak.⁴¹ Az adatok azt mutatják, hogy bár a közigazgatás átszervezése már megkezdődött, a kádik vezette polgári igazgatás már működött, a korábban a mohácsi szandzsákhhoz már összeírt náhijék településeinek szpáhi katonaságát 1570 előtt még következetesen a mohácsi szandzsák alatt adminisztrálták, és nem az újonnan létrejött *liva* neve alatt. Szigetvárhoz a szandzsákbég offenzívjellegű házbirtokain⁴² kívül ekkor még csak a frissen megszerzett, felméréstlen, becsült adóval meghatározott, hódolatlan, vagy az 1566-os hadjárat során elért, de javarészt elpusztított helyek tartoztak és Kanizsa várának közvetlen környéke. Úgy tűnik tehát, hogy Iszkender bég az első szigetvári szandzsákösszeírásig nem a későbbi szandzsákterület teljes katonasága felett rendelkezett mint szigetvári szandzsákbég, hanem csupán az 1566-tól elfoglalt várak legénysége és a Szigetvárhoz „csapott”, defteren kívüli határvidék újonnan kialakított javadalmainak birtokosai felett, akiknek birtokai a Magyar Királyságban, a frissen alakuló berzencei, csurgói és kanizsai náhijék alá sorolódtak. A korábban már összeírt és javadalomba adott hódoltsági területen (segesdi, görögali náhijék) a birtokcsere a javadalombirtokok magját képező egységek, a kilicsek⁴³ újraosztásáig, 1569/70-ig változatlanul a mohácsi szandzsák keretében működtek. A bemutatott esetek nagyon hasonlítanak a fent említett észak-magyarországi livák példájához, ahol a birtokok (pontosabban a kilicsek) a terület elvesztése után is tovább éltek. Az oszmán katonai igazgatás működésére vonatkozó fontos megállapítás tehát

39 Szigetvár mint igazgatási egység csak 1568 nyarán, a 973. évre (azaz 1565 nyara és 1566 nyara közötti időszakra) vonatkozó fejadó-összeírásban jelent meg először. Ekkor a görögali, segesdi és szentlőrinci náhijék tartoztak a szigetvári polgári igazgatás alá. ÖNB Mxt 606.

40 BOA DFE RZ.d 25. 408.

41 BOA DFE RZ.d 25. 388., 413.

42 Részletesen lásd Sz. Simon: *Hódoltságon kívüli*, 162–164.

43 Azt a gazdasági-pénzügyi-katonai egységet, amely egy-egy javadalombirtok (*dirlik*) alapját jelentette, kilicsek [*kılıç*=kard] nevezték. A kilics a *dirlikek* oszthatatlan egysége. Elnevezését a kiutalt javadalombirtok felsorolásában első helyen álló település neve jelenti. Halil İnalçik: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I. 1300–1600*. Istanbul, 2000. 453.; Erhan Afyoncu: *Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI–XVIII. Yüzyıllar)*. Ankara, 2014. 34.; Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. *Hadtörténelmi Közlemények* 117 (2004) 482. A *dirlik* – arabul *maş*, perzsául *zindegâni* – szó jelentése megélhetés, fizetés.

az is, hogy a korábban kiosztott kilicsek egészen addig érvényben maradtak, amíg egy új timárjegyzék felül nem írta azokat.

A fenti két megállapításunk (a timárjegyzék elkészítése nem előfeltétele a javadalmak kiutalásának, illetve hogy a kilicsek addig maradnak érvényben, amíg egy új timárjegyzék felül nem írja azokat) közötti látszólagos ellentmondást a pécsi szandzsák felállításának 1566–1570 közötti példája könnyedén feloldja. Mivel a közigazgatás újjászervezésével egy időben nem történt meg a mohácsi szandzsák területén szolgáló szpáhik birtokainak újraosztása, azaz a terület teljes körű katonai újjászervezése, annak ellenére, hogy Pécs első szandzsákbégjét 1566. október 27-én Szinán korábbi koppányi bég személyében kinevezték⁴⁴ – és ezzel hivatalosan létrehozták az új pécsi közigazgatási egységet is –, a terület szpáhijait továbbra is az ekkor már csak katonai igazgatásilag (esetleg a korábbi torzójában?)⁴⁵ létező mohácsi szandzsák alatt adminisztrálták. A pécsi szandzsák katonái így adminisztratív mohácsi szpáhik maradtak (a mohácsi defter szerint meghatározott kilicset birtokoltak) egészen 1570-ig, az újraosztásig. A most vizsgált 1568/69-es birtokcserenapló a pécsi szandzsák létezését nem is említi.⁴⁶ A pécsi szpáhik tehát éppúgy mohácsiaként vannak nyilvántartva, mint a szigetvári szandzsákhoz tartozó segesdi és görögali náhijék javadalombirtokosai. Az egyes katonák hovatartozásának meghatározása során ezért figyelembe kell venni ezt az átmeneti állapotot. Csak így képzelhető el annak az ellentmondásnak a feloldása is, hogy Kejvân bin Abdullah szpáhi például hol szigetvári, hol mohácsi szpáhiként szerepel az adminisztrációban, miközben közigazgatásilag mindvégig már a szigetvári szandzsákhoz tartozó településeket birtokolt: amikor 1568. szeptember 12-én lemondott a Kanizsa várától délnyugatra, a Mura partján fekvő Molnári stb. nevű szigetvári szandzsákhoz tartozó, még felméretlen birtokáról, melyet az újonnan a szpáhik közé lépő Kurd Boszna szigetvári fárisz kapott meg, mint szigetvári szpáhi lépett le. Ugyanő, amikor 1569. június 12-én megkapta Iszkender szigetvári bég segesdi náhijéhez tartozó, korábban fel nem mért, de a szandzsákösszeírásba már feljegyzett és javadalomba adott birtokainak egy részét, mint mohácsi szpáhi került vissza a rendszerbe.⁴⁷ Az első szandzsákösszeírás elkészítéséig tartó átszervezés időszakában tehát a frissen alakuló szandzsákok esetében vegyes timárbirtok-igazgatási rendszerrel találkozunk. Másképp adminisztrálták a régi és a frissen létrejött javadalmakat.

A katonai igazgatás területileg jól adatolható kettősségének bemutatása után az irányítás személyi kérdéseire is ki kell térni. A várkatonaság és a Szigetvárhoz nem tartozó szpáhiállomány feje egészen Szinán pécsi béggé történt kinevezéséig egyértelműen a mo-

44 BOA MAD 563. 49., BOA KK.d 220. 173. A forrást idézi Dávid Géza: Mohács–Pécs 16. századi bégei. In: *Pécs a törökkorban*. Szerk. Szakály Ferenc. Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs Történetéből 7) 52., 77., 84.

45 A fent említett 1568. évi fejadó-összeírás a pécsi szandzsák alatt csak a szentlőrinci náhije másik felét és a kaposvári náhijét említi. ÖNB MxT 606. [Kiadta Káldy-Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp., 1960. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103) passim.]

46 Ugyanakkor a néhány évvel korábban szintén a mohácsi szandzsákból kivált, az 1564-ben készült *mufassal defteriben* már önálló szandzsákként feltüntetett szekcsói *liva* a rúznámcsékban is önállóan szerepel. DKBK Cod. Turc. Rot. V.

47 BOA DFE RZ.d 25. 369., 420.; DKBK Cod. Turc. Rot. V. 387.

hácsi bég, Hamza (1564. április 15. – 1566. október 27.)⁴⁸ volt. 1566. október végétől – tehát nagyjából Szinán Pécsre helyezésétől kezdve – azonban átszervezték a dunántúli régió irányítását. Ettől kezdve a mohácsinak titulált bégek a mohácsi anyaszandzsáktól már az 1564. évi defterben külön adminisztrált, a mohácsi náhijét és palánkot is magában foglaló szekcsői szandzsák első embereit jelentették.⁴⁹ Változás történt a mohácsi/szekcsői szandzsák élén is. Az addig ott szolgáló, a későbbiekben mértéktelen hódoltatásai miatt hírhedtté vált Szári Ali béget⁵⁰ áthelyezték Szinán korábbi állomáshelyére, Koppányba, helyére egy új ember – az Iszkender szigetvári béget a korábbi, alajbégi posztján követő –, Musztafa szekcsői *miralaj* került.⁵¹ A régió *doyenje* tehát Szinán lett. Joggal feltételezhető, hogy a mohácsi szandzsák katonai ügyeinek irányítójává ő, majd pedig utóda, a Nógrádról érkezett Mehmed vált.⁵² Ezt támasztja alá az is, hogy szolgálati idejük alatt a pécsi livához tartozó rájákat, mint a javadalombirtokokhoz tartozó személyeket még rendszeresen mohácsinak titulálták a források.⁵³ A pécsi szandzsák első összeírásának elkészítése Mehmed nevéhez fűződik (1569).⁵⁴

A szigetvári szandzsák katonaságának elkülönülése és leválása a mohácsi szandzsákról tehát több fázisban és minimum négy év leforgása alatt történt meg. Első fontos lépése – mint láthattuk – 1566 után a következő hadászati célpont, Kanizsa hátában, azaz a Magyar Királyságban fekvő hódolatlan helyek besorolása volt az új közigazgatási egységbe.⁵⁵ Az 1566–1570 között fennmaradt forrásokból megismerhető egyetlen év példái alapján megállapítható, hogy a határvidéken létrehozott új birtokokon javadalmat szerző szpáhik nagy része (8-ból 7 esetben) a várkatonaság soraiából került ki. Az új birtokosokat a közeli várak (Babócsa, Szigetvár, Pécs, Siklós) fáriszai és azabjai szolgáltatták. Csupán egyetlen üres álláshelyre váró (mázul) kért magának becsértéken meghatározott településekből álló birtokot, melyen még ugyanabban az évben túl is adott (Ferhád bin Üveysz).⁵⁶ Az ő esetében is viszonylag kis jövedelmű timár-javadalomról volt szó.⁵⁷ A vizsgált időszakban egyetlen olyan birtokcsere sem történt, amikor az anyaszandzsák belső területének katonája a határszélen kért volna magának magasabb jövedelmű birtokot. A szigetvári szandzsák közvetlen határvidéki része tehát a szpáhiállományba törekvőknek

48 Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77.

49 A mohácsi/szekcsői névváltásra lásd BOA KK.d 262. 20.

50 Életére Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77. Legújabban Fóti Miklós: Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.; Uő: Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.

51 BOA MAD 563. 52., 56.

52 Dávid: Mohács–Pécs 16. századi bégjei, 77–78.

53 A pécsi ráják mohácsiként nevezésére lásd BOA MD 7. 1082–1083. A mohácsi szandzsák elnevezését 1568/69-ben a várkatonaság esetében is következetesen használták. *Magyarországi török kincstári defterek*, II. 387.

54 BOA TT.d 1012.

55 Egy 1567 áprilisában Sennyey Ferenc sárvári prefektus török portyákról szóló tudósítása szerint Iszkender bég a magyar végvár, Kanizsa elleni támadásra készült. Feladata tehát a terület hódoltatása, adó alá vonása volt. MNL Győr-Moson-Sopron Vármegye Soproni Levéltára. Sopron Város Levéltára. Sopron Város Tanácsának iratai. IV. Lád. VI. F. Fasc. 4. No. 152.

56 BOA DFE RZ.d 25. 368., 415–416.

57 A timárjavadalmak értéke 3 000–19 999 akcse között változott.

jelenthetett különös vonzerőt. A meghódítandó területek és a katonai érdemek szerzésének lehetősége a gyors előrelépés és meggazdagodás záloga volt.⁵⁸ A szandzsák első javadalombirtokos katonái tehát szinte kivétel nélkül kezdő timárosok (*iptida*) voltak. Ezzel párhuzamosan a szigetvári szandzsák közigazgatási határai közé tartozó, de korábban hódoltatott és a mohácsi livához összeírt területének kilicsei még továbbra is a mohácsi szandzsák fennhatósága alatt maradtak. Az itteni birtokcserék során majdnem ugyanakkora számban jutottak jövedelmezőbb birtokhoz a korábban már javadalombirtokos állományban lévő mázulok (9 fő, szendrői, hatvani, fehérvári, pozsegai és az „anyaszandzsák” állományából valók), mint a frissen a rendszerbe lépő várkatonák (12 fő), akik között már találunk távolabbról (Buda, Vác, Csongrád) érkezettek is. A mohácsi bejegyzések jelentős része ráadásul nem is új birtokok kiutalásáról szólt, hanem úgynevezett berátmegújítás volt, ami szintén a régi állomány túlsúlyát mutatja. A katonaság egzisztenciális viszonyait tekintve az elemzett forrásban a ziámetbirtokosok aránya itt is alig érte el az 5 %-ot, ennek oka azonban éppen a magasabb jövedelmű réteg szolgálati helyének és jövedelmének állandóságában, változatlanságában kereshető, nem a réteg létének hiányát mutatja.⁵⁹

Az első önálló lépések: a szigetvári és pécsi szpáhiállomány szétválása (1570)

A kezdetek utáni fontos lépés 1570-ben a kilicsek újraosztása volt, ami a terület első felmérése után, az első timár defter elkészítésével valósult meg. Ez az első olyan év, amelyből ismerjük a Szigetvárhoz tartozó teljes szpáhiállományt. Ekkor 70 különböző összetételű birtokon (kilicsen) 74 főt tett ki azoknak a szpáhiknak a száma, akiket az első timárjegyzékben a közigazgatási egység hatáskörébe soroltak, azaz már mind a szigetvári szandzsákban kapták meg új javadalmukat.

Az 1568/69-es birtokcserenaplóban mindössze 10 Szigetvárra vonatkozó és további 48 Mohácshoz tartozó bejegyzést találtunk, amelyek nyilván csak töredékét mutatják az 1566 után történt változásoknak. A 10 szigetvári bejegyzés 15 katona nevét tartalmazza, akik közül mindössze 4 (27%) timárbirtokos szerepel az 1570-es szigetvári timár defterben.⁶⁰ Egy további személy (Kejvân bin Abdullah) időközben mohácsi szpáhivá vált és onnét birtokol majd tovább Szigetváron; két katona pedig később, az 1570-es évek közepén vagy végén vezetett szigetvári birtokcserenaplókban tűnik fel ismét, amelyből sejthető, hogy a területen mozogtak a továbbiakban is, de működésük pontosan nem követhető.⁶¹ A maradék 8 személy nem bukkan fel többet sem Szigetvár, sem a környező szandzsákok összeírásaiban. A Mohácshoz tartozó 48 bejegyzés 70 személy nevét őrizte meg, akik közül

58 Vö. Nedim Zahirović: A határvidékben rejlő lehetőség. Thúry György halála és Berzencei Mehmed aga felemelkedése. *Aetas* 26 (2011) 2. sz. 116–119.

59 A ziámet-javadalmak értéke 20 000–99 999 akce között mozgott. Az ilyen javadalmak birtokosait záimnak hívták.

60 BOA TT.d 503. Kurd Boszna, Naszúh Abdullah, Ali, Hüszejn Diváne aga.

61 Habíb Iszmail, Redzseb Musztafa.

– nem számítva a forrásban említett 5 szandzsákbéget – 40 fő (57%) további sorsát sikerült feltárni. Szigetvárra 13-an kerültek, míg 27-en a pécsi szandzsákban folytatták szolgálatukat. Összességében Szigetvár 1570. évi 74 fős állományából eddig tehát mindössze 17 szpáhi (23%) sorsát ismerjük. Közülük 1 zíamet-, 16 timárbirtokos volt. Ők kisebbséget az új szigetvári, nagyjából a mohácsi „anyaszandzsák” könnyűlovas szpáhijai közül kerültek ki. Mivel csak egyetlen év birtokcseréinek forrásai maradtak fenn, feltételezhető, hogy a továbbsholgálók aránya magasabb lehetett. Valószínűleg elérte, de szinte bizonyosan megközelítette az 50%-ot.⁶²

A szandzsákok párhuzamos fejlődése miatt érdemes egy pillantást vetni az új pécsi liva 1570. évi adataira is. A pécsi állományba került 125 szpáhi közül a fennmaradt források alapján bizonyíthatóan 27 fő (22%) volt továbbsholgáló.⁶³ A hiányzó források miatt arányukat itt is 50% körülire becsülhetjük. Bár első látásra ezek az adatok nem tűnnek túlzottan informatívna, az egyes személyek birtoklástörténetének megismerése után mégis kirajzolják a szigetvári katonaság korai szerveződésének legfontosabb tendenciáit. Ezért nézzük meg az egyes eseteket részletesebben is.

A szigetvári szandzsákban szolgálatot vállaló szpáhikna a birtokuk eredete alapján több csoportját különböztethetjük meg. Más tendenciákat mutatna a korábban mohácsi kilicset birtokló, és mást figyelhetünk meg az 1566 után már Szigetvár alá sorolt birtokok és birtokosaik esetében.

A vizsgálatot kezdjük az „anyaszandzsákból” Szigetvárra átlépett katonákkal. A mohácsi szandzsákból a szigetváriba átirrt szpáhik birtoka mindig mutatott valamiféle változást a korábbi összetételéhez képest, hol kisebb, hol nagyobb mértékűt. A kérdés részletesebb vizsgálata a kilicsek átöröklődésének lehetősége miatt mindenképpen figyelemre érdemes. Az esetek jelentős részében ugyanis a korábbi birtok magja megjelent a szigetvári új *dirlik*ben. Legáltalánosabb megoldás a meglévő *dirlik* egy részének érintetlenül hagyása mellett annak kiegészítése volt határ menti településekkel. Erre mutat például Musztafa bin Haszan korábbi hatvani fáriszból lett mohácsi szpáhi esete, aki 6000 akcsé, Vöröcsökről [Zala vm.] elnevezett timárbirtokának csak egy részét vitte tovább új szigetvári szolgálati helyére. A három településből álló birtok összetétele megváltozott. A névadó hely, Vöröcsök kikerült belőle, viszont két új, segesdi náhijéhez tartozó településsel gazdagodott, melyek közül az egyik, Derecskeháza(?) inntől a kilics névadója lett. A korábbi javadalombirtok két települése tehát egyben maradt az új szandzsákban is. Az átalakított birtok összjövödelme a változások ellenére továbbra is 6000 akcse maradt.⁶⁴

Egy hasonló cserén anyagilag talán még veszített is a korábban szintén különböző szandzsákban szerencsét próbáló Ferhád Diváne, amikor átlépett a szigetvári szpáhik sorába. Fehérvárról került Mohácsra, majd onnét 1570-ben Szigetvárra. Mohácson

62 Ezt bizonyítják a későbbi birtokcserenaplók adatai is. Például a Thury György elleni végzetes portyában több olyan későbbi szigetvári és pécsi szpáhi vett részt, aki korábban a mohácsi szandzsákban szolgált. ÖNB Mxt 571. 283., 367., 425.

63 BOA TT.d 480.

64 BOA DFE RZ.d 25. 413.; BOA TT.d 503. 34.

11 833 akcsés jogosultsága⁶⁵ helyett csak 9066 akcsés *dirlikje* volt. Ez a birtok három településből állt, melyek közül ő is csak kettőt, a korábban névadó Görösgal városát és Kiszszentgyörgy falut vitte át a szigetvári szandzsákba, ahol jövedelme a települései számának csökkenése ellenére fikarcnyit sem változott. 11 833 akcsés jogosultság mellett 9066 akcsével birtokolta immáron a két települését a korábbi három helyett. Ez csak úgy történhetett, hogy régi kilicsének településeit a leválasztás után felértékelték, a belőlük származó adót megemelték. Görösgal 1077, Kiszszentgyörgy 1666 akcsével ért többet az új livában. A birtok is új nevet kapott. Ettől kezdve már nem a város, Görösgal, hanem a falu, Kiszszentgyörgy volt a kilics névadója. Jól megfigyelhető azonban, hogy a korábbi birtok egy része ez esetben is együtt maradt.⁶⁶

A mohácsi szandzsák egy 11 500 akcsés birtokáról a szigetvári szandzsák katonái közé átkerült Mehmed csaus korábban szintén magasabb javadalomra lett volna jogosult, de csak a birtokok újraosztása során szerezhette meg a neki járó teljes összeget. 1570 előtti, mohácsi *dirlikjének* négy településből álló magja a szentlőrinci és görösgali náhijében volt (10 000 akce értékben – a frissen épülő Barcs közvetlen közelében), amelyet kiegészített az északabbra fekvő szentmártoni és kaposvári náhijék néhány, korábban csak becslést értéken feljegyzett települése.⁶⁷ Az új birtokiosztáskor ezt a becslést részt, amelynek települései a pécsi szandzsák területére estek, látszólag levágták. Kivették a mohácsi kilics névadó települését is, a szentlőrinci náhijéhez tartozó Nemesterecsőt. (Ez a hely majd a pécsi szandzsákban válik újra egy kilics névadójává.⁶⁸) Így mindössze három régi hely öröklődött át a szigetvári birtoktestbe, melyek közül az egyik, Gárdony került most az élre. A Mehmed csaus jogosultságával éppen megegyező 13 500 akcséra tartott birtok két új elemet is magában foglalt. Az egyik, a szandzsákok szétválasztásának logikáját megcáfolva, a pécsi szandzsák területére eső szentmártoni náhijében(!) fekvő Sztatina volt, a másik pedig Mehmed csaus részletesen meg nem nevezett, magántulajdonú majorsága (csiftlik).⁶⁹ Ez az eset rögtön két további kérdést is felvet. Egyrészt a szandzsákok zárt határainak és önállóságának problematikáját. A példa jól mutatja, hogy a szétosztás nem mindig pusztán földrajzi alapon történt, hiszen a szentmártoni náhije egyértelműen a pécsi szandzsák tartozéka volt. Másrészt pedig a majorhasználat kevésbé kutatott és még sok bizonytalanságot tartalmazó kérdéskörét.

Mindkét témának további érdekes példája a 29 000 akcsés Szőkéd nevű birtoktest, mely 1570 előtt Malkocs murai kapudán⁷⁰ zámet-birtokos és Ali Ferhád timáros szpáhi kezén volt megosztva.⁷¹ Némi átalakítást követően 1570 után is együtt birtokolták a településeket, sőt maguk mellé kapták még Ihtijár Ferhád szpáhit is. A birtok újraosztása so-

65 Jogosultság: a szpáhi katonai érdemei alapján uralkodói parancs szerint jogosan neki járó jövedelem, amely nem feltétlenül egyezett meg (rendszerint magasabb volt) a rendelkezésre álló, éppen használt birtok jövedelmével.

66 BOA DFE RZ.d 25. 408.; BOA TT.d 503. 19.

67 BOA DFE RZ.d 25. 382.

68 BOA TT.d 480. 69.

69 BOA TT.d 503. 13.

70 Működésére lásd e számban Fóti Miklós: A budai vilájet dunai kapudánsága a 16. században.

71 BOA DFE RZ.d 25. 365–366., 368.

rán a 29 000 akcsés javadalomról leválasztottak egy 12 600 akcsés, hét településből álló részt. Ezt a „hulladékot” az újraosztás során több teljesen új szigetvári és pécsi birtokba szórták szét.⁷² A mohácsi kilics maradék magját – Csurgó és Siklós közelében 18 225 akcse értékben öt falut és két pusztát – felértékelték majdnem a duplájára, 30 050 akcséra. A Mohácstól áthozott helyek mellé hat új, Szigetvár tőszomszédságában fekvő, összesen 10 100 akcsét érő települést is besoroltak. Az így kibővített és Szőkédről Szentára átnevezett birtok jövedelme – némi számolási hibával – a 13 tételre összesen 40 000 akcsét tett ki, melyek közül az egyik tétel egy major, Malkocs aga csiftlikje volt 150 akcse értékben. A dolog pikantériája az volt, azon túl, hogy most eggyel többen – akik egymással talán valamilyen szorosabb érdekközösségben voltak – osztoztak látszólag a korábbinál nem gazdagabb birtoktesten, hogy az elvileg magánbirtok majort nemcsak Malkocs, hanem a két Ferhádfi is megkapta javadalmába. (A minimális adóval meghatározott majornak itt kétségtelenül bujtatott jövedelempótló szerepe lehetett, hiszen nem valószínű, hogy a birtokok újraosztásának célja az egyik fontos pozícióban álló záim anyagi megrövidítése lett volna.⁷³ Hacsak nem voltak mindhárman testvérek.)

Malkocs kapudán története felveti azt a további kérdést is, hogy vajon nem a korábbi, mohácsi *dirlik* leválasztott részének egy darabkáját vélhetjük-e tovább élni ezekben az újonnan létrejövő csiftlikekben. Ezt az érzetet kelti a fentebb említett Mehmed csaus példája is. Az ő életútjának tüzetesebb vizsgálatából kiderül, hogy a szigetvári hadjáratban is részt vett katona áruszállítással és vegyeskereskedelemmel is foglalkozott.⁷⁴ Talán nem véletlen, hogy az 1570-ben újonnan kapott települése, Sztatina éppen a szentmártoni műsztafhizok (Mindszent, Vernyak, Bisztrice) falvainak közvetlen szomszédságában feküdt, miközben a szentmártoni piac bevételét az egyik műsztafhiz(?) tizedes bérelte.⁷⁵ Furcsa mód régi, mohácsi szandzsákbeli birtokainak egyik része szintén a szentmártoni zsoldtimárosok tőszomszédságában volt.⁷⁶ Talán gazdasági érdekei megmagyarázhatnák a szigetvári szpáhi birtoklását korábbi települései és egyben a szentmártoni várvédők közelében a pécsi szandzsákban. A kérdéskör azonban további vizsgálatokat igényel. A példák alapján látható, hogy a szandzsákok területének szétválasztása nem mindig ment egyszerűen. A szabályostól eltérő, földrajzi szempontokat figyelmen kívül hagyó birtokiosztásokba belejátszottak a korábbi érdekeltségek, különösen a befolyásosabb birtokosok esetében. A korábbi szolgálat során megszerzett helyismeret és tapasztalatok, a vállalkozások és a kapcsolatrendszer gyakran felülírták a szandzsákszervezés földrajzi szempontjait.

A korábban siklói fárisként szolgáló, de 1566–1569 között több különféle katonai akcióban és az 1568-as koppányi és pécsi szandzsák birtokadminisztrációs feladataiban is részt vett Mehmed kjátib éppen ennek egy érdekes példája. Az első, még a mohácsi szandzsákhoz sorolt (12 333 akcsét érő) nem mindennapi összetételt mutató javadalombirto-

72 Kapott belőle Hüsejyn szigetvári, Musztafa és Mehdi bin Bálí pécsi szpáhi. BOA TT.d 503. 25.; BOA TT.d 480. 62., 33.

73 Vö. Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 163.

74 Hegyi Klára: *Török források Pécs 16. századi történetéhez*. Pécs, 2010. (Források Pécs Történetéből 3) 217.

75 Uo. 190., 228.

76 BOA TT.d 480. 139–140. [Nemesterecső és Lorántfalva Korpád közelében fekszik.]

kát 1569. február 7-én talán éppen azon kényszerítő körülmény hatására kapta meg, hogy ezzel biztossítsák számára a helyben maradás lehetőségét, miközben csapattestét elvezényelték Siklósról.⁷⁷ A birtok már önmagában is két szokatlan részből állt össze. Egyrészt a siklósi várvédők (műsztahfizok) tizedesének, Mehmed bin Hüszejnnek a siklósi náhijében fekvő kollektív timárként birtokolt 1800 akcsét érő településeiből (Újnép, Keresztúr), másrészt az Iszkender szigetvári szandzsákbég becsült jövedelmű hászai közé tartozó berzencei náhijében fekvő Bodafaluból.⁷⁸ A teljesen szabálytalan kreálmány létrehozása mögött már ekkor nyilvánvalóan komoly érdekek húzódhattak.⁷⁹ Kollektív timárról ugyanis csak úgy lehetett lemondani, ha az új jelentkező a leköszönő szolgálatát is vállalta a javadalommal együtt és belépett a távozó helyére annak korábbi tizedébe (bölükjébe). Ha ez megvalósult volna, akkor a korábbi fárisz, Mehmed kjátib egyszerre lett volna a siklósi műsztahfizok egyik tizedese és a szandzsákbégi birtokrész révén javadalombirtokos szpáhi. A szolgálatcserének tűnő eset csak a zűrzavaros idők zűrzavaros megoldása lehetett, amely a szandzsákbég tudtával, sőt nyilvánvaló támogatásával vagy kifejezett szándékával történhetett. Iszkender bég saját birtokai és alapítványai ugyanis halála (1570) előtt részben szintén Siklóson és környékén voltak, s ez a tény a későbbiekben még közigazgatási átszervezéseket, és a szigetvári és pécsi livák közötti ellentéteket is gerjesztett.⁸⁰ Az ilyen egyéni egzisztenciális játszmák vagy túlélési taktikák pedig, mint amit Mehmed kjátib esetében láthattunk, jól mutatják az átalakulás időszakának hétköznapjait. Ebből a rendhagyó kiinduló állapotból próbáltak számára 1570-ben az újraosztás után tiszta helyzetet teremteni egy teljesen új birtok létrehozásával.⁸¹ A bég hászait a segesdi és görögali náhijébe eső új helyekre cserélték, de az új *dirlik* részeként Mehmed kjátib mégis részbirtokosa maradt egy falunak (Csukma) a korábbi siklósi náhijebeli falvai tőszomszédságában. Ennek a szintén a siklósi náhijében fekvő, a körzetben Siklós városa után a legmagasabb jövedelműre taksált (20 500 akcse) helynek az adóin azonban három másik szigetvári birtokossal és a siklósi belső vár műsztahfizai 1. tizedének legénységével is osztozott.⁸² A siklósi várvédőkkel való kapcsolata tehát továbbra sem szűnt meg. Az eddig vizsgált példák közül ez az első olyan eset, amikor a katona nem vitte magával korábbi kilicse egy részét, csupán egyetlen – erősen korrupciógyanus – szálat őrzött meg, mely a korábbi szolgálati helyéhez kötötte.

77 Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1306.

78 BOA DFE RZ.d 25. 391.

79 1569-től a siklósi fáriszokat ismeretlen helyre vezényelték, vagy valamilyen ismeretlen helyi pénzforrásból kezdték fizetni. Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1306.

80 Az Iszkender által építtetett siklósi mecsetre lásd Sudár Balázs: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Bp., 2014. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 462–463. További birtokaira: 1570-ben szigetvári jövedelmei egy részéből szultáni hászt alkottak. BOA MD 9. No. 26., 205. 1571 júniusában az uralkodó arra utasította a bégeket és a kádiakat, hogy az engedélyhez kötött ügyekben a szigetvári béghez forduljanak, mert Siklós és a körülötte kialakított körzet (kaza) először Iszkender szigeti bég javadalma lett, majd halála után a szultáni tanács úgy rendelkezett, hogy maradjon a szigetvári szandzsák része. BOA MD 12. No. 667., 14. No. 1577.; Hegyi: *A török hódoltság várai*, II. 1305. Siklós 1570. évi összeírása még a pécsi szandzsák defterében szerepelt. Áthelyezésének pontos időpontját nem tudjuk, de a rendelkezésre álló adatok alapján a timár defter elkészítése utánra tehető. 1570-ben tehát még nem volt a szigetvári szandzsák része a siklósi náhije.

81 Ekkor juttatott birtokát a későbbi átalakításokkal halála (1592) után fiai szintén megkapták.

82 BOA TT.d 503. 12., 43., 44., 480. 117.

Az eddigi példák alapján jól látható, hogy elsősorban azok tartották meg az új szandzsájkukban is a Pécshez tartozó korábbi birtokrészeit, akik már 1570 előtt is a területen birtokoltak, és már kialakult náluk valamilyen gazdasági érdek vagy területi, személyi kötődés. Az újonnan érkezőknél és a korábban tisztán a pécsi szandzsák területén fekvő birtoktestekről átlépőknél ez csak szórványosan fordult elő. Az ő vadonatúj birtokaik kialakításakor már megfigyelhető a szandzsákok területének elválasztására, a birtoktestek racionalizálására való törekvés. Az 1570-ben kiosztott szigetvári javadalmakban emiatt már a korábbinál ritkábban (a birtokok 35%-ában) tűnnek fel a siklósi, szási és harsányi náhije települései, helyettük a nyugati határhoz, Segesdhez és Szigetvárhoz közel fekvő helyek alkotják a birtokok magját. Összességében viszont megállapítható, hogy a mohácsi szandzsák kötelékéből a szigetvári szandzsákba átlépők jelentős része (az ismert adatok 62%-ában) átvitte korábbi – részben már korábban is a szigetvári közigazgatás keretébe tartozó – birtokainak egy részét. Az ezekből kialakított új birtokok érdekessége, hogy bár a helyek részben megegyeztek, soha nem a mohácsi szandzsákban használt kilics nevét használták tovább. Gyakran egy korábban is bírt, de a birtokok feljegyzése során nem első helyen álló települést választottak ki az új kilics névadójának. Amennyiben megnézzük a pécsi példákat is, hasonló változtatásokat, apróbb módosításokat, kiegészítéseket ott is találunk a birtokracionalizálás érdekében. Egy jellemző különbség azonban szembeötlő. A 12, folyamatosan birtokló pécsi szpáhi közül csupán két katonai birtokának nevét módosították. A korábbi mohácsi kilicsek elnevezései tehát a pécsi szandzsákba szinte mindig, míg a szigetváriba sohasem öröklődtek át, ezzel is jelezve a mohácsi és pécsi szandzsák jogfolytonosságát, míg Szigetvár esetében azt, hogy egy új szandzsák vadonatúj kilicsei jöttek létre.

A kérdéskör további kutatásokat igényel, azonban megfigyelhetőek hasonló tendenciák a nyugat-dunántúli területek korai, görögali és a szigetvári szandzsák 1570-es kilicseinek összehasonlítása során is. A régióba eső korai birtokok közül több átöröklődött a szigetvári livába, de ezeknél az eseteknél is módosításokat és más elnevezést tapasztalunk. Jól megfigyelhető a birtokok állandó magja, de mivel a görögali szandzsák kilicseinek jogfolytonossága 1564/1567 után megszakadt a mohácsi közbiztonság miatt, a szigetvári *liva* a területi egyezés ellenére (lásd térkép) sem tekinthető katonai értelemben a görögali közvetlen utódshandzsákjának.

A mohácsi szandzsákból a szigetváriba átigazolt szpáhikkal ellentétben a már 1570 előtt is a szigetvári livában szolgáló és ott később is továbbszolgáló négy szpáhi között csak egyetlen olyan személy volt – a szigetvári fárizsok közül kikerült Naszúh bin Abdullah –, aki a korábbi szigetvári *dirlikjét* változatlan összetételben és változatlan értéken birtokolta tovább 1570 után is (Pat stb. 6000 akcse).⁸³ Az ő esete egyedi, melyre a tanulmány végén külön kitérek. A többiek teljesen új kilicseket kaptak, melyek szervezésének egyik fontos szabálya volt, hogy a korábbi szandzsákbégi házokból birtokot szerzők javait 1570-ben visszavonták és helyettük új településeket osztottak részükre. A korábban Szigetvárhoz sorolt, utóbb mégis a mohácsi szpáhik közül kikerült Kejván bin Abdullah

83 BOA DFE RZ.d 25. 371.; BOA TT.d 503. 33.

birtokszerzésének példája is ebbe a sorba illik. Ő 1569. június 12-én teljes javadalmát (Sarkad stb. 7666 akcse) Iszkender szigetvári bég házai közül vette át, amelyet Mohácshoz adminisztráltak a segesdi náhijébe.⁸⁴ Ez utóbbi birtok – éppúgy, mint Mehmed kjátib javai is – 1570-ben visszakerül majd az új szigetvári bég, Szinán hászbirtokai közé, Kejván bin Abdullah pedig egy másik, csak részben határvidéki birtokot kap a szigetvári szandzsákban. Ebből az esetből arra következtethetünk, hogy a Kejván bin Abdullahnak kiutalt Sarkad stb. becsértéken meghatározott új birtok, annak ellenére, hogy Mohács alá sorolták, nem alkotott még állandó, új kilicset. A továbbbszolgálók további két esete is hasonlóságot mutat az itt bemutatottal. A korábban már Szigetvárhoz sorolt Hüszejn Diváne aga és Kurd Boszna is teljesen új birtokot kapott 1570-ben. Hüszejn Diváne aga korábbi határszéli területeit, melyből 8667 akcse becsült és csak 1333 akcse felmért rész volt, Somogy és Baranya megyei falvakra cserélte le. Ezek összértéke az előzőnél alacsonyabb, mindössze 8700 akcse volt, de teljesen a belső területeken feküdtek (Váralja stb.).⁸⁵ Kurd Boszna pedig a Mura menti Molnári stb. becsült 6000 akcsés részéről lépett át a szandzsákközponthoz közelebb fekvő felmért, de szintén 6000 akcsét érő somogyi Farkasfalva stb. birtokra.⁸⁶ Esetükben jól megfigyelhető a határszéli szpáhik központ felé törekvése mellett egy másik fontos tendencia is, egy a mohácsi kilicsek továbbhasznosításánál tapasztaltakkal éppen ellentétes folyamat. A szigetvári szpáhik korábbi becsült birtokai nem kerülnek elő többé változatlan összetételben az összeírásokban. Sőt, megállapítható az is, hogy más birtoktestekbe is csak néhány településük épült be. A birtokok mondhatni teljes eltűnése szintén arra utal, hogy 1566 után a Szigetvárhoz feljegyzett (becsértékű településekből álló) birtoktestek annak ellenére, hogy a birtok kiutalását *tezkere*⁸⁷ biztosította, nem állandó, új kilicseken alapultak, csupán a frissen megszerzett települések pillanatnyi használatára létrehozott ideiglenes javadalmakat jelentettek.⁸⁸ Ezzel szemben a már törzsterületre jellemző birtokgazdálkodási szabályokat mutató pécsi szandzsákban a fix kilicsek megtartása mellett a birtokok kívánt mértékű jövedelmének elérését az egyébként kilicsbe nem tartozó települések szabadon variálható csoportosításával és kilicsekhez csatolásával érték el. Ezek a kilicsen kívüli részek bármikor újra leválaszthatóak voltak.

A fent említett Naszúh bin Abdullah szigetvári birtoka mindezek alól bizonyos szempontból kivételt képez. Bár szabályosan illeszkedik a többi példához, azaz 1570 előtt szintén nem volt önálló kilics, de ellentétben azokkal, ezt a birtokot nem osztották fel, hanem változatlan formában élt tovább. Ebből a szempontból tehát egyedi esettel van dolgunk. Korábbi megállapításunkhoz visszanyúlva joggal kereshetünk itt is olyan személyes érdeket, amely ezt a kiváltságot biztosította élvezőjének. Naszúh bin Abdullah előélete pedig kínálja is a megoldást, akinek története nem ismeretlen a történettudomány előtt. 1574-ben az akkori szigetvári szandzsákbég maga mondta el az esetét egy felterjesztésben, amelyet egy Dávid Géza által már részleteiben is feltárt szultáni parancs őrzött meg

84 BOA DFE RZ.d 25. 419.

85 BOA DFE RZ.d 25. 418.; BOA TT.d 503. 17.

86 BOA DFE RZ.d 25. 369.; BOA TT.d 503. 35.

87 Szolgálati birtok kiutalásáról szóló bizonylat.

88 A települések jelentős része a szigetvári hadjárat során felégetett hely volt.

sámunkra. Ali szigetvári bég azért fordult a Portához, hogy a „mondott [szigetvári] liva szpáhijai közül a 6000 akce timárt birtokló, de az emelésekkel 9000 akcséra jogosult Naszúh, aki korábban a háború földjén (dar-ül-harb) bégfí volt, majd saját elhatározásából az iszlámra tért, s a magyarországi hadjáratokban képes kalauzi feladatra, minden szempontból szolgálatra alkalmas és szükségünk van rá”.⁸⁹ Minthogy a bég ziámet-birtokra terjesztette fel, az uralkodó a szokásosnál magasabb, de a kívántnál alacsonyabb, 5000 akcsés emelésben részesítette. Ez az emelés (sztubicai) Naszúh bin Abdullah későbbi birtokában (Kápolnás stb., 14800 akce) meg is mutatkozik majd.⁹⁰ Az pedig, hogy a szpáhivá vált keresztények birtokát csak ritkán bolygatták, nem volt egyedi eset. A koppányi szandzsákban elhíresült István püspök birtoka 1552 és 1570 között szintén változatlan maradt. Birtokának összetételén csak akkor változtattak, amikor a jövedelememelés már nem lehetett a meglévő települések adójának növelésével realizálni.⁹¹ Ugyanez történt az 1570-től Potony stb. nevű birtokra ültetett Hüszejnnel, aki frissen tért át az iszlámra. 1590-ben még mindig ugyanazon az alig változtatott birtokon ült, ugyanakkora jövedelemmel.⁹²

Összegzés

Bár a tanulmányban bemutatott példák egy-egy személy egyedi esetei, a belőlük levonható tanulságok általános érvényűnek látszanak, melyeknek végső bizonyítását azonban csak a további közigazgatási egységek defterjeinek feldolgozása és példák összevetése teszi majd lehetővé. A frissen felállított szigetvári szandzsák változatos katonai állományának vizsgálata során kibontakozott plasztikus kép az oszmán adminisztráció helyi törekvéseit mutatja. A mohácsi szandzsák utódszandzsákjaiban más szerepet szántak a várszolgálatból a biztosabb jövedelem reményében szpáhiállományba törekvő újoncnak, és egészen mást a már bizonyított régi kádereknek.

A feltörekvőket, mivel a belső területek kilicsei foglaltak voltak, a határszélre szorították (*iç ilde timar olmamak şartla*), hogy ott ideiglenes (timárjegyzék nélküli) *dirlík*jeik birtokában bizonyítsák rátermettségüket. Feladatuk az addig hódolatlan magyar falvak adó alá vonása, azaz az Oszmán Birodalom határának kitolása, új javadalombirtokok ki-

⁸⁹ Dávid: Szigetvár 16. századi bégjei, 164.

⁹⁰ Istvánffy Miklós *magyarok dolgairól írt históriája, Tállyai Pál XVII. századi fordításában*. 1/1–3. S. a. r. Benits Péter. Bp., 2001–2009. (Történelmi Források) 1/3. 10–11. Új birtokát feltehetően 1580-ban kapta, de az erre vonatkozó adat a töredékes timár defter miatt nem áll rendelkezésre. Csupán részleges lemondásának dátumát ismerjük új birtokáról, ami 1584-ben történt, illetve 1587-es halálának időpontját. BOA KK.d 325. 312.; BOA DFE RZ.d 93. 16. További tevékenységére lásd Sz. Simon Éva: Várfoglalás vagy illúziókeltés? Az 1574. évi Kanizsa elleni oszmán támadás és következményei. In: *Zalai Múzeum*. 23. Szerk. Simmer Lívია. Zalaegerszeg, 2017. 305.

⁹¹ Maksay Ferenc: István „koppányi püspök”. *Történelmi Szemle* 12 (1969) 129–130.; BOA TT.d 1030. 51.; BOA TT.d 353. 53., 505. 34. István püspök személyére lásd továbbá Fóti Miklós – Sz. Simon Éva: Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban. Vlahok a szegedi és koppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságkori Dél-Dunántúlon*. Szerk. K. Németh András – Máté Gábor. Szekszárd, 2023. (Wosinsky Könyvek 1.)

⁹² BOA TT.d 503. 18., 638. 8.

alakítására alkalmas területek megszerzése volt. Kezdő birtokaiknak, melyek mindig az új szigetvári szandzsákhöz tartoztak, még nem volt állandó magjuk (kilics), így ezek az ideiglenes képződmények jobbára az első timár defter elkészítésével megszűntek. Gazdáik ekkor biztosabb javadalomra léptek át. Kivételt csak a portyák kulcsfiguráinak, a kalauzoknak a birtokai jelentettek, amelyek az eddigi tapasztalatok szerint hosszú távon is változatlanok maradtak.⁹³ Ennek a frissen kialakult szpáhi rétegnek a vezetője általában egy szintén frissen pozícióba került, „próbaidős” bég volt.⁹⁴

A kapcsolatokkal, korábbi sikeres katonai és nem ritkán gazdasági természetű szolgálattal rendelkező szpáhik a belsőbb területeken birtokoltak, és az sem volt kivételes, hogy javadalmaik egyéni érdekeiknek megfelelően a szomszédos szandzsákba (szigetváriaké a pécsibe és fordítva) is átlógtak. Bár a polgári igazgatás határai változhattak a fejük felett, mivel már állandó kilicsen ültek, rájuk az oszmán birtokkiutalások szabályai szerint az érvényben lévő timár defter vonatkozott. Felettesük a területileg illetékes szandzsák bégeje volt. A szandzsákok születése és „nagykorúvá” válása közötti időszakban a katonai igazgatásnak ezt az átmeneti, kettős rendszerét a különböző forrástípusok elemzése során feltétlenül szem előtt kell tartani.

93 Egy Ali nevű kalauz (*kolaquz*) birtoka bár változó kézen, akik közül sokan az Abdullah apai nevet viselő renegátok voltak, 1554-től egészen 1592-ig nyomon követhető. ÖStA Krafft 284. 341.

94 Vö. Veszprém bevétele után Mehmed ziámet birtokost nevezték ki a frissen létrehozott szandzsák élére. 1580-ban az új berzenicei szandzsák várományosa Haszan záim lett. Ahmed bin Báli pasa szendrői záim került 1545-től az új simontornyai *liva* élére. További példákra lásd Dávid Géza: Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban. Kiből lehetett szandzsákbég? *Keletkutatás* (2017) 2. sz. [Ősz] 64–67.

CONTENTS

STUDIES

József Csermelyi The False Charter of Bishop János Gosztonyi?	189
Miklós Fóti The Danube Captaincy of the <i>Vilayet</i> of Buda in the 16th Century	201
Éva Sz. Simon The Birth of a Borders <i>Sancak</i> – Szigetvár. The Logic of the Development of the Ottoman Civil and Military Administration through the Example of the Donations of the Szigetvár <i>Sancak</i>	221
Sándor Gebei The Enactment of the <i>Pragmatica Sanctio</i> in the Principality of Transylvania	243
Ana Biočić Church and State in 19 th Century Croatia	261
Vilmos Erős History, Philosophy and Anti-Semitism. The 19 th Century's Intellectual History of Elemér Mályusz. Source Publication and Interpretation	273
Ferenc Neuspiller Natural Gas or Sanctions? Italian–Soviet Relations during the Little Cold War	293

IN MEMORIAM

Zoltán Kaposi István Orosz (1935–2024)	315
---	-----

E számunk szerzői

Ana Biočić, segédprofesszor, Sveučilište u Zagrebu, Katolički bogoslovni fakultet [Zágrábi Egyetem, Katolikus Teológiai Kar] ● Csermelyi József, levéltáros, Evangélikus Országos Levéltár ● Erős Vilmos, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet, Középkori, Kora újkori Magyar Történelmi és Segédtudományi nem önálló Tanszék ● Fóti Miklós, tudományos segédmunkatárs, HUN-REN BTK TTI, Turkológiai osztály ● Kaposi Zoltán, egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar ● Gebei Sándor, professor emeritus, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Ókori, Középkori és Kora Újkori Történelmi Tanszék ● Neuspiller Ferenc, történész ● Sz. Simon Éva, levéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

(HUN-REN BTK TTI = HUN-REN [Magyar Kutatási Hálózat] Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbetűző postahivatalnál.

**HUN
REN**

**BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET**

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 4 0 0 2